

مسئولیت‌های اجتماعی انسان از منظر امام علی (ع) با تأکید بر نهج‌البلاغه و نقش تعلیم و تربیت در تحقق آنها

پدیدآورنده (ها) : رضوان خواه، سلمان؛ صالحی، اکبر؛ سجادی، سید مرتضی
علوم اجتماعی :: نشریه اسلام و مطالعات اجتماعی :: تابستان 1399 - شماره 29 (علمی-
پژوهشی/ISC)
از 8 تا 35
آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1686211>

دانلود شده توسط : محمدرضا طارمی
تاریخ دانلود : 21/12/1399

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و برگرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانين و مقررات استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.](#)

پایگاه مجلات تخصصی نور

مسئولیت‌های اجتماعی انسان از منظر امام علیؑ با تأکید بر نهج البلاغه و نقش تعلیم و تربیت در تحقیق آنها

سلمان رضوان‌خواه^۱ * سیدمرتضی سجادی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۴/۲۸ | تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۲۲

چکیده

بررسی اجتماعی‌بودن انسان، ضرورت وجود مسئولیت برای او، آگاهی از مسئولیت‌های اجتماعی و عمل به آن از مسائلی است که توجه نکردن به آن زمینه بسیاری از انحطاط‌های اخلاقی در سطح جامعه خواهد بود؛ بنابراین مسئله مقاله حاضر، بررسی مفهوم اجتماعی‌بودن انسان و نیز بررسی مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی افراد در جوامع اسلامی بر بنیاد سخنان امام علیؑ در نهج البلاغه و نقش تعلیم و تربیت در تحقیق این مسئولیت‌های اجتماعی انسان می‌شود. بر دیدگاه امام علیؑ است که هدف پژوهش حاضر، یافتن پاسخ این مسئله است؛ براین اساس روش پژوهش، تحلیل محتوای کیفی و قیاس نظری است؛ بنابراین سعی شده است با بررسی متن نهج البلاغه و دیگر سخنان امیرالمؤمنینؑ مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی افراد شناسایی و پس از آن نقش تعلیم و تربیت در تحقیق چنین مسئولیت‌های اجتماعی تبیین گردد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد از نظر امام علیؑ انسان بالقطعه موجودی اجتماعی است و برای زیستن در اجتماع بنا نهاده باید با جامعه در ارتباط باشد و برای تحقق این امر لازم است به مسئولیت‌هایی همچون احساس مسئولیت در برابر به جامعه، رعایت حقوق، انصاف و عدالتخواهی نسبت به انسان‌ها، تعاون و همکاری در امور اجتماعی و معاشرت و برقراری روابط مهرآمیز با دیگران توجه داشته باشد.

کلیدواژه‌ها

مسئولیت اجتماعی، امام علیؑ، نهج البلاغه، تعلیم و تربیت.

۱. دکتری رشته فلسفه تعلیم و تربیت دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران
نویسنده مسئول.
S.kh.yass@gmail.com

۲. استادیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
salehahidi2@yahoo.com

۳. دانشجوی دکتری رشته ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد فیروزآباد، ایران.
mortezasagadi@yahoo.com

* رضوان‌خواه، سلمان؛ صالحی، اکبر؛ و سجادی، سیدمرتضی. (۱۳۹۹). مسئولیت‌های اجتماعی انسان از منظر امام علیؑ با تأکید بر نهج البلاغه و نقش تعلیم و تربیت در تحقیق آنها. فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، ۸(۲۹)، ۳۵-۸.

Doi:10.22081/JISS-2002-1613

مقدمه و طرح مسئله

خداؤند تعالی در قرآن مجید بر اجتماعی بودن انسان صحه می‌گذارد. بر این اساس طبق کلام الهی انسان یک موجود اجتماعی است و برای زندگی باید وارد اجتماع شود؛ آنجا که می‌فرماید: «ای مردم ما همه شما را نخست از مرد و زنی آفریدیم و آن‌گاه شعبه‌های بسیار و فیرق مختلف گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید» (حجرات: ۱۳). در همین راستا امام علی^ع به مردم سفارش دارد و دستی خداوند را با کسانی می‌داند که در جماعت زندگی می‌کنند و انسان‌ها را به پرهیز از پراکندگی فرامی‌خواند؛ چراکه انسان تنها و به دور از جامعه و جماعت، بهره شیطان است، آن‌گونه که گوسفند تنها بهره گرگ خواهد بود. امام علی^ع بدین گونه تفکر اسکوپیسم^۱ یا فرار از شرکت در امور اجتماعی را نفی می‌کند و بدون اصالت می‌داند^۲ (نهج البلاغه، خطبه ۱۲۷، ص ۲۴۱).

یکی از نهادهایی که می‌تواند به پذیرش این مسئولیت‌ها در افراد کمک و در تحقق آنها نقش ایفا کند، نهاد تعلیم و تربیت است؛ برای این اساس پژوهش حاضر به بررسی مسئولیت‌های اجتماعی افراد از دیدگاه حضرت علی^ع و به نقش تعلیم و تربیت در تحقق آنها پرداخته است. تعلیم و تربیت یکی از اسباب مهم در زندگی برای تحقق مسئولیت‌های اجتماعی انسان است؛ آنچنان که یک ساحت تربیتی با عنوان تربیت اجتماعی در سند تحول آموزش و پرورش لحظه گردیده که یکی از کارکردهای مهم آن تحقیق بخشیدن به مسئولیت‌های اجتماعی افراد در نظام آموزش و پرورش است. در مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، به برخی از اهداف مهم تربیت سیاسی و اجتماعی اشاره شده است (دیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰، ص ۱۴۵).

با توجه به آنچه گفته شد در این پژوهش ابتدا مهم ترین مسئولیت‌های اجتماعی افراد

1. Escopism.

2. فَأَنَّ يَدَ اللَّهِ مَعَ الْجَمَاعَهُ وَ إِيَّاكُمْ وَ الْفُرَقَهُ! فَإِنَّ الشَّادُّ مِنَ النَّاسِ لِلشَّيْطَانِ كَمَا أَنَّ الشَّادُّ مِنَ الْغَنَمِ لِلذِّئْبِ.

از دیدگاه امام علی علی‌الله‌شناسایی شده و در ذیل هریک به تبیین نقش تعلیم و تربیت در تحقیق آن مسئولیت اجتماعی پرداخته و در پایان نیز نتیجه‌گیری مختصراً از مقاله ارائه شده است. از آنجاکه تربیت شهروند مسئول و آگاه به وظایف و مسئولیت‌های اجتماعی، راه را برای توسعه و ترقی بهتر فراهم می‌کند، بررسی و شناخت چنین موضوعی از منظر امام علی علی‌الله‌به عنوان یک اسوه و نمونه و الگو گیری از مشی تربیتی وی در توجه به چنین مسئولیت‌هایی در پژوهش شهروندان مسئول و وظیفه‌شناس کارساز خواهد بود.

به علت اهمیت موضوع، پژوهش‌های چندی در راستای موضوع این مقاله انجام شده است که در ادامه به آنها می‌پردازیم.

دیدگاه و دیگران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «تبیین نقش مسئولیت‌پذیری در تربیت اجتماعی نوجوانان بر اساس تفسیر المیزان» با روش تحلیل محتوا به بررسی المیزان پرداخته‌اند. یافته‌های پژوهش به برخی از روش‌ها برای مسئول‌بارآوردن نوجوانان اشاره دارد که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: استقلال‌داشتن، الگوبرداری، نظارت اجتماعی بر به عملکرد، ایفای نقش توأم با انضباط و ایجاد فضای تصمیم‌گیری و مواجهه با عمل.

جوکار و دیگران (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «پیش‌بینی مسئولیت‌پذیری اجتماعی بر اساس سبک‌های هویت در دانشجویان دانشگاه‌های شیراز» به روش تحلیل عاملی به تحلیل یافته‌های حاصل از مطالعه نمونه‌ها که ۲۴۰ دانشجوی دانشگاه شیراز بوده، پرداخته‌اند. یافته‌های پژوهش نشان دادند سبک هویت هنجری، پیش‌بینی کننده مثبت و معنadar مسئولیت‌پذیری اجتماعی فعال و سبک‌های هویت گسیخته اجتنابی و اطلاعاتی، پیش‌بینی کننده منفی و معنadar مسئولیت‌پذیری منفعل هستند.

برزیده و دیگران (۱۳۹۵) پژوهشی با عنوان «الگوی پیشنهادی برنامه درسی تربیت اجتماعی اسلامی در دوره متوسطه: رویکردی هنجرین» انجام داده‌اند که در آن از روش تحلیل و استنتاج منطقی استفاده شده است. یافته‌ها نشان می‌دهند شناخت و

رسیدن به شایستگی‌های اجتماعی در ابعاد تحقق هدف‌های کلی توسعه بین الذهان، حوزه عمومی و تثبیت هویت اجتماعی و فرهنگی دانش آموزان براساس آموزه‌های اسلامی و بومی همراه با زمینه‌سازی ایجاد تحول اجتماعی و فرهنگی از مهم‌ترین نیازهای تربیت اجتماعی امروز هستند که از طریق الگوهای برنامه درسی مبتنی بر جامعه قابل دستیابی‌اند.

فرمہینی فراهانی (۱۳۹۵) نیز پژوهشی با عنوان «الگوی تربیت شهروندی فضیلت گرای ارتباطی: الگویی برای تربیت سیاسی و اجتماعی» و با روش تحلیل کیفی (غیرتجربی) انجام داده است. ایشان ضمن مطالعه شانزده الگوی موجود در این زمینه، نهایتاً الگوی تربیت شهروند فضیلت گرای ارتباطی را برای تربیت سیاسی و اجتماعی جمهوری اسلامی ایران پیشنهاد می‌دهد.

همچنین پناهی (۱۳۹۴) پژوهشی با عنوان «بررسی ظرفیت‌های مادران در تربیت اجتماعی فرزندان با تکیه بر یافته‌های دینی و علمی» انجام داده است. وی این پژوهش را به روش توصیفی - تحلیلی و استنباطی انجام داده و می‌نویسد: مادران و زنان به دلیل برخورداری از ظرفیت‌های زیستی - اجتماعی منحصر به فرد، برخورداری از جایگاه عاطفی خاص، مجهز بودن به ظرفیت‌های کلامی و غیر کلامی، اینمی بخشی به واسطه شوهر داری نیکو و بهره‌مندی از ظرفیت‌های یادگیری مشاهده‌ای، نقش تعیین کننده‌ای در تربیت اجتماعی و اخلاقی، فرزندان دارند.

عمرانی و دیگران (۱۳۹۴) در پژوهش خود با عنوان «راهکارهای تربیت اجتماعی و عاطفی نوجوانان در قرآن و احادیث» که به روش تحلیل اسنادی انجام شده، نهایتاً به این یافته‌ها رسیده‌اند: برخی از روش‌های تربیت اجتماعی و عاطفی از دیدگاه قرآن کریم و احادیث عبارت‌اند از: تکریم و احترام متربی، مداراکردن با متربی، محبت کردن به متربی، ارائه الگو به متربی، آموزش رعایت ادب و عفو و گذشت.

حیدری و ساجدی (۱۳۹۲) در پژوهشی، یا عنوان «موانع تربیت اجتماعی کودکان در

خانواده‌های امروزی» که به روش توصیفی و اسنادی انجام شده، به یافته‌هایی دست یافته‌اند که همانا موانع تربیت اجتماعی در خانواده‌اند و برخی از مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: گسیختگی نظام خانواده، طلاق، ناهمانگی میان خانواده و دیگر عوامل تربیت اجتماعی و نهایتاً ضعف نظارت خانواده بر فرزندان.

همچنین عابدی و نیلی (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «بررسی تحلیلی اهداف تربیت اجتماعی آموزش و پرورش ایران و مقایسه آن با دیدگاه‌های علامه طباطبایی» که به روش پژوهش تحلیلی- اسنادی انجام شده، به یافته‌هایی رسیده‌اند که نشان می‌دهند از اهداف تربیت اجتماعی ایران، هفت هدف در نظام آموزشی ایران و دیدگاه علامه به‌طوریکسان مورد توجه قرار گرفته است. دو هدف در دیدگاه علامه به صورت کامل تر و عمیق‌تر تعریف شده است. در دو هدف تفاوت‌های محتوایی و در دو هدف تفاوت بیانی وجود دارد.

با مطالعه پژوهش‌های بالا می‌توان دریافت اگرچه همه آنها به‌طور تلویحی به مسئله اجتماعی‌بودن و ارائه اهداف و اصول تربیت اجتماعی افراد اشاره کرده‌اند، هیچ‌کدام از این پژوهش‌ها به بررسی دقیق اجتماعی‌بودن و پذیرش مسئولیت‌های اجتماعی و همچنین اهم مسئولیت‌های اجتماعی افراد جامعه، آن هم از دیدگاه امام علی^ع پرداخته‌اند؛ افزون بر اینکه نقش آموزش و پرورش در تحقق این مسئولیت‌ها در پژوهش‌های قبلی تبیین نشده است: پس لذا مقاله حاضر هم از منظر تأکید بر شناسایی مسئولیت‌های انسان در دیدگاه امام علی^ع و هم از منظر تبیین نقش تعلیم و تربیت در تحقق آنها یک پژوهش نوآورانه است.

با وجود این، پژوهش حاضر در جستجوی پاسخ به سه سؤال زیر است:

۱. منظور از اجتماعی‌بودن در دیدگاه امام علی^ع چیست؟
۲. بر بنیاد سخنان امام علی^ع انسان در جامعه دارای چه مسئولیت‌های مهمی است؟
۳. تعلیم و تربیت چه نقشی در تحقق آن مسئولیت‌ها خواهند داشت؟

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش، از زمرة پژوهش‌های توصیفی- تحلیلی است که در پاسخ به پرسش‌های اول و دوم از روش «تحلیل محتواهای کیفی» و در پاسخ به سؤال سوم از روش «استنباط قیاسی» استفاده شده است. تحلیل محتوا عبارت است از شناخت و بر جسته کردن محورها و خطوط اصلی یک متن یا متون مکتوب با هدف فراهم آوردن تحلیلی توصیفی (ساروخانی، ۱۳۷۸، ص. ۸۲). فیلیپ استون معتقد است تحلیل محتوا روشی است که به گونه‌ای عینی و بر اساس قواعد معین مشخصات ویژه را از یک پیام کشف می‌کند (Stone، 1996، p.5). محقق برای انجام این پژوهش و نوشتمن این مقاله از روش تحلیل محتواهای کیفی استفاده کرده و گام‌هایی را برای انجام تحلیل کیفی به ترتیب طی کرده است:

۱. مراجعه به نهج البلاغه (شامل خطبه‌ها، نامه‌ها و حکم‌ها) و جدا کردن جملاتی که مرتبط با مسئولیت‌های اجتماعی‌اند. در این باره از فهرست موضوعی نهج البلاغه نیز استفاده شد؛
۲. استخراج کلیدواژگان و نیز موضوعات اصلی و فرعی هر جمله با نظر دو سؤال اول و دوم پژوهش؛
۳. مقوله‌بندی مفاهیم اصلی و فرعی در قالب مسئولیت‌ها اجتماعی به عنوان مفهومی بالاتر به منظور باهنگری و در ک کلی جملات مرتبط؛
۴. تجمعیج جملاتی (خطبه‌ها، نامه‌ها و حکم‌های نهج البلاغه و دیگر سخنان امام علی علیهم السلام) که دارای موضوع یکسان و مشابه‌اند برای تبیین و تحلیل پاسخ‌ها؛
۵. تحلیل و تبیین پاسخ‌ها و سپس استفاده از قیاس نظری و تحلیل منطقی برای تبیین نقش آموزش و پرورش در تحقیق آن مسئولیت‌های اجتماعی؛
۶. ارائه نتیجه بر اساس یافته‌های پژوهش، مبتنی بر پرسش‌های پژوهش.

جدول ۱: تحلیل محتوای نهج البلاغه در جهت پاسخ به پرسش‌های پژوهش

ردیف	جملهٔ مورد نظر در نهج البلاغه	کلیدواژه‌ها	موضوع اصلی (مقاهیم مربوط به سوال‌های پژوهش)
۱	خطبه‌های ۳ و ۱۱۹	خلافت، عهد و پیمان	ضرورت مسئولیت‌پذیری (سؤال اول)
۲	خطبه‌های ۱۵۱ و ۵ و ۷۸ نامه	برادری، تفرقه، دلسوزی	همبستگی و اتحاد
۳	خطبه‌های ۳ و ۲۷ و ۱۶۷ و نامه ۴۷	یعیت، امر به معروف و نهی از منکر، بی تفاوتی	احساس مسئولیت نسبت به جامعه
۴	نامه ۵۳، خطبه‌های ۱۵ و ۹۴ و ۷۲ و ۱۹۸ حکمت‌های ۳۱ و ۴۳۷ و ۲۲۰ و ۲۲۴	عدالت و انصاف، سعه، میانه‌روی	انصاف و عدالت‌خواهی در برابر دیگران
۵	خطبه ۱۶۷ حکمت‌های ۳۷۲ و ۳۰۴ و ۱۰۱	همکاری، یاری و کمک به دیگران	تعاون
۶	حکمت ۱۶۱	مشورت، خودرأی‌بودن	مشاوره و همفکری
۷	حکمت ۱۰ و نامه‌های ۵۳، ۳۱، ۴۶ و ۴۰، ۲۷، ۵۰	معاشرت، فروتنی، مهربانی	برقراری روابط مهرآمیز

بر طبق این شیوه، ابتدا تمام متن نهج البلاغه، شامل نامه‌ها، خطبه‌ها و حکمت‌ها و نیز دیگر سخنان امام علی علیه السلام در ارتباط با موضوع پژوهش، بررسی و مطالب مرتبط در فیش‌های جداگانه ثبت و نهایتاً طبقه‌بندی گردید؛ براین اساس نخست به منظور پاسخگویی به پرسش اول که ضرورت اجتماعی‌بودن و وجود مسئولیت‌های اجتماعی افراد در برابر جامعه بوده و نیز فراهم کردن زمینه لازم برای پاسخ به پرسش دوم، کتاب شریف نهج البلاغه، به‌طور کیفی تحلیل شده است. برای پاسخ به سؤال دوم پژوهش با

استفاده از روش تحلیل قیاس نظری و استنباط ذهنی، نتایج فیش برداری شده از خطبه‌ها و نامه‌ها و حکمت‌ها، مورد مطالعه قرار گرفته و گزاره‌ها و عباراتی که در آنها از اجتماع، جامعه‌پذیری و مسئولیت‌های اجتماعی افراد سخن گفته شده است، در جدول‌ها و فیش‌های جداگانه قرار گرفت. در مرحله بعد فیش‌های تهیه شده، در جهت مفاهیم کلیدی پژوهش حاضر - ضرورت زیست اجتماعی وجود مسئولیت‌های اجتماعی افراد و نمونه‌های مهم مسئولیت‌های اجتماعی افراد در نهج البلاغه - تحلیل شد. در پایان هر مسئولیت اجتماعی نیز به روش قیاس نظری، به نقش نظام تعلیم و تربیت در تحقق این مسئولیت‌ها پرداخته شده است.

یافته‌ها

در این بخش ابتدا به سؤال اول به طور مجزا پاسخ داده خواهد شد و سپس پرسش دوم و سوم، به طور هم‌زمان بررسی خواهند شد.

۱. ضرورت پژوهش مسئولیت‌های اجتماعی در دیدگاه امام علی^{علیه السلام}

برای دستیابی به پاسخ این مبحث، مطابق آنچه در جدول ۱ در بخش روش‌شناسی آمده است، ضمن مطالعه نهج البلاغه، خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های مرتبط با سؤال پژوهشی در فیش‌های جداگانه‌ای نوشته شد. آن‌گاه متن این جملات را بررسی کردیم و مطالبی را که در ادامه می‌آید، استنتاج کردیم و به تدوین و تنظیم آن در جهت پاسخ به پرسش‌های پژوهشی پرداختیم. همچنین برای تعمیق مطالب تبیین شده، از سخنان دیگر امام علی^{علیه السلام} و دیگر آیات و روایات استفاده شده است.

انسان برای زیستن در اجتماع و رفع نیازمندی‌های خویش و نهایتاً رسیدن به کمال، به ناچار باید با گروه‌ها و افراد مختلف در جامعه در ارتباط باشد و بهترین شیوه را برای برخورد با مسائل اجتماعی بیابد و بدان عمل کند (ابن شعبه حرائی، ۱۳۵۴، ص ۹۲). براین اساس که انسان‌ها در کنار یکدیگر زیست می‌کنند، در برابر یکدیگر کنش‌ها و واکنش‌هایی

دارند که در جامعه‌شناسی از آن به کنش متقابل اجتماعی^۱ یاد می‌شود. مبنای عمل افراد در جامعه کشش‌های طرف مقابل است و بدین گونه بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند. «کنش متقابل اجتماعی شامل هر نوع عمل انفرادی است که بنحوی از انحصار دیگر را تحت تأثیر قرار دهد یا به بیان دیگر رفتار یک فرد بر اثر حضور فرد دیگر تغییر کند» (ستوده، ۱۳۷۶، ص ۱۳۶)؛ بنابراین انسان در تعامل با جامعه و روابط و مناسبات اجتماعی رشد می‌کند و به همان نسبت در قبال جامعه و همنوعان خویش مسئولیت دارد و بر اجتماع تأثیر می‌گذارد (مرزوقي و اناري‌نژاد، ۱۳۸۶، ص ۱۶۴). اسلام به اصل اجتماعی شدن افراد و پرورش گرایش‌های اجتماعی و درنتیجه گسترش فرهنگ مسئولیت‌پذیری اجتماعی عنایت خاصی دارد. اسلام عموم مسلمانان جهان را یک جامعه و امت می‌داند^۲ (انیاء، ۹۲). هریک از مسلمانان فردی از جامعه بزرگ اسلام، بلکه به منزله عضوی از پیکر اسلام‌اند و نمی‌توانند بی‌توجه به اوضاع عموم جامعه باشند.

آیت‌الله مکارم شیرازی در کتاب تفسیر نمونه در مورد تقابل مسئولیت‌ها در تفسیر آیه ۵۳ سوره احزاب آورده است: «همیشه مسئولیت‌ها جنبه متقابل دارد، همان گونه که میزبان وظایف مهمی در برابر میهمان دارد، در جهت مقابل میهمان وظایف قابل ملاحظه‌ای دارد» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸، ج ۱۷، ص ۴۳۷). پیامبر اعظم ﷺ نیز با توجه به اصل اجتماعی شدن، به گرایش افراد به اجتماع و تعامل با دیگران توصیه و تأکید کرده و معاشرت و همزیستی اجتماعی را پس از ایمان، رأس عقل می‌داند (مجلسی، ۱۳۵۳، ص ۳۹۲).

امیرالمؤمنین علیؑ قبل از هر کس خود را در مقابل دیگران مسئول دانسته و هنگام پذیرش خلافت در این باره می‌فرماید: «سوگند به خدایی که دانه را شکافت و جان را آفرید، اگر حضور فراوان بیعت کنندگان نبود و یاران حجت را برابر من تمام نمی‌کردند و اگر خداوند از علماء عهد و پیمان نگرفته بود که برابر شکم‌بارگی ستمگران و گرسنگی مظلومان سکوت نکنند، افسار شتر خلافت را بر کوهان آن انداخته، رهایش می‌ساختم»

1. Social Interactions.

2. إِنَّ هَذِهِ أُمَّةٌ كُمْ أُمَّهٌ وَاحِدَهُ وَآنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُنِي.

(نهج البلاغه، خطبه، ص ۴۹). ایشان مسلمانان در جامعه اسلامی را برادر یکدیگر خوانده و به حقوق و تکالیف میان آنان اشاره فرموده است: «هر حقی تو به گردن برادرت داری او هم بر گردن تو دارد» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۵۴، ص ۹۲). ایشان در خصوص مسئولیت‌پذیری خود، به عنوان رهبر جامعه مسلمانان می‌فرماید: «برای من سزاوار نیست که لشکر و شهر و بیت‌المال و جمع‌آوری خراج و قضاوت بین مسلمانان و گرفتن حقوق درخواست کنندگان را رها سازم، آن‌گاه با دسته‌ای بیرون روم و به دنبال دسته‌ای به راه افتتم» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۱۹، ص ۲۲۹).

با توجه به آنچه گفته شد، در دیدگاه امام علی علیه السلام انسان برای زندگی لازم است وارد اجتماع شود و ضرورت اجتماعی بودن وی ایجاب می‌کند تا از وظایف اجتماعی و سیاسی خود واقف باشد و بتواند نقش مؤثری را در اجتماع ایفا کند. طبیعی است زمانی فرد نقش خود را به عنوان عضوی از اجتماع به خوبی ایفا خواهد کرد که از مسئولیت‌های اجتماعی خود آگاه باشد. وظایف و مسئولیت‌های اجتماعی مبتنی بر دیدگاه امام علی علیه السلام سؤال دوم این مقاله است که در ادامه نخست این مسئولیت‌ها طبق روش‌شناسی پژوهشی تبیین و سپس با به کار کری قیاس نظری و استدلالی نقش تعلیم و تربیت در تحقق این گونه مسئولیت‌های اجتماعی بررسی خواهد شد.

۲. اهم مسئولیت‌های اجتماعی افراد در برابر جامعه در دیدگاه امام علی علیه السلام

در ادامه به بررسی برخی از مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی افراد (مطابق ردیف‌های ۲ الی ۷ جدول یک در روش پژوهش) از منظر امام علی علیه السلام در نهج‌البلاغه می‌پردازیم.

۱-۱. همبستگی و اتحاد با یکدیگر

یکی از مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی مورد تأکید در اسلام، ایجاد و پرورش روحیه اخوت و برادری و تفاهم و همدلی در بین مسلمانان و جلوگیری از اختلاف و تفرقه است. خداوند ضمن امت واحده خواندن مسلمانان، عموم مؤمنان را از یک

خانواده می‌شمارد و در مورد هر گونه تفرقه و دشمنی هشدار می‌دهد (حجرات: ۱۰)؛ «قرآن کریم در این آیه که به آیه اخوت مشهور است، به اتحاد و برادری بین مسلمانان و سازش با یکدیگر توصیه می‌نماید تا مورد رحمت قرار گیرند. به روایت ابن عباس، پیامبر اکرم ﷺ در پی نزول این آیه، بین مسلمانان بر اساس متزلتشان پیوند برادری برقرار ساخت؛ چنان‌که ابوبکر را با عمر، عثمان را با عبدالرحمن برادر خواند و علیؑ را برادر خود قرار داد و اهمیت اتحاد و همبستگی را به طور عملی به جامعه اسلامی آموختش داد» (خراسانی و دشتی، ۱۳۸۶، ص ۲۹). امام علیؑ مسلمانان را برادر یکدیگر می‌خواند و آنان را به پیوند با یکدیگر دعوت می‌کند (نهج البلاغه، خطبه، ۱۶۷، ص ۱۵۱). حضرت باشکوه از تفرقه و نفاق در بین مسلمانان، رهواردهای آن را برای جامعه مسلمانان بسیار شوم و خطرناک می‌داند و ضرورت پرهیز از آن را یادآور می‌شود (نهج البلاغه، خطبه ۵، ص ۵۱). امام علیؑ در قسمتی از نامه‌ای که به ابوموسی اشعری می‌نویسد، خود را خواستار وحدت و همبستگی می‌داند و می‌فرماید که هیچ کس همانند من وجود ندارد که به وحدت امت محمد ﷺ و به انس گرفتن آنان به همدیگر، از من دلسوزتر باشد. من در این کار پاداش نیک و سرانجام شایسته را از خدا می‌طلبم و به آنچه پیمان بستم وفادارم، هر چند تو دگرگون شده و همانند روزی که از من جدا شدی نباشی» (نهج البلاغه، نامه ۷۸، ص ۶۱۹). پیامبر اسلام ﷺ نیز تفرقه و جدایی از جماعت را از صفات مسلمانی نمی‌داند و مسلمانان را از آن برخذر می‌دارد: «هر که یک وجب از جماعت دور شود، خدا طوق مسلمانی از گردن وی بردارد». حضرت رسول ﷺ جماعت را مایه خیر و رحمت و تفرقه را موجب عذاب می‌داند و بشارت می‌دهد بر کسانی که آهنگ جماعت کنند و آنان را هم مسکن خود در بهشت می‌داند (فريد تکابني، ۱۳۸۵، ص ۱۷۴).

با این توصیف فرایند تعلیم و تربیت می‌تواند با انجام فعالیت‌هایی در مدرسه و در میان دانش آموزان از یک سو باعث ایجاد همبستگی و اتحاد میان مربیان شود و از سوی دیگر این روحیه همبستگی و اتحاد را در آنان نهادینه کند و برای زندگی در اجتماع آماده نماید. استفاده از برنامه‌هایی که برای آموزش صلح و آموزش هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در آموزش و پرورش طراحی شده است و پژوهشگران تعلیم و تربیت بدان

پرداخته‌اند، می‌تواند از عوامل تحقق این مسئولیت اجتماعی در متربیان باشد. در آموزش و پرورش برای ایجاد اتحاد و همبستگی از روش‌هایی مانند مباحثه گروهی، احترام به نظر یکدیگر و امثال آن استفاده می‌شود، برای مثال در این‌باره لطف‌آبادی (۱۳۸۵) در پژوهشی با عنوان «آموزش شهروندی ملی و جهانی همراه با تحکیم هویت و نظام ارزشی دانش آموزان» به توضیح معنا و حقوق و مسئولیت‌های شهروندی در سطوح محلی و ملی و جهانی می‌پردازد. وی در این پژوهش نشان می‌دهد آموزش حقوق و مسئولیت‌های محلی و ملی و جهانی در جوانب گوناگون شهروندی در برنامه درسی و فعالیت‌های کلاس و مدرسه و آموزش رفتارهای مبتنی بر تفکر درست، مسئولیت‌پذیری و تصمیم‌گیری اندیشمندانه ضرورت دارد.

۲-۲. احساس مسئولیت در مورد به جامعه

افراد در جامعه اسلامی به عنوان عضوی از جامعه بزرگ اسلام نمی‌توانند بی‌توجه به اوضاع عموم جامعه باشند. آنان نباید از کنار کج روی‌ها و انحرافاتی که احياناً از جانب دیگر اعضای اجتماع مشاهده می‌کنند، بی‌توجه بگذرند. در اسلام تأکید زیادی بر امر به معروف و نهی از منکر و احراق حق و مقابله با ظالم و امور اجتماعی دیگر شده است. امام علی^{علیهم السلام} پذیرش خلافت خویش را احساس مسئولیت در قبال جامعه می‌داند و در خطبه شقشیه تنها عامل پذیرش خلافت و حکومت را احساس مسئولیت و اتمام حجت می‌داند: «سوگند به خدایی که دانه را شکافت و جان را آفرید، اگر حضور فراوان بیعت کنند گان نبود و یاران حجت را بر من تمام نمی‌کردند و اگر خداوند از علماء عهد و پیمان نگرفته بود که در برابر شکم بارگی ستمگران و گرسنگی مظلومان، سکوت نکنند، مهار شتر خلافت را بر کوهان آن انداخته، رهایش می‌ساختم و آخر خلافت را با کاسه اول آن سیراب می‌کردم» (نهج البلاغه، خطبه ۳، ص ۴۵). امام علی^{علیهم السلام} در وصیت به فرزندان خود حسن^{علیهم السلام} و حسین^{علیهم السلام} از همگان می‌خواهد که امر به معروف و نهی از منکر را ترک نکنند تا بدی‌ها بر آنان مسلط نگردد. ایشان ترک این وظیفه مهم را باعث رویگردانی خداوند از بندگان می‌داند (نهج البلاغه، نامه ۴۷، ص ۵۵۹). حضرت در خطبه

دیگری به نام «جهاد»، یکی از واجبات الهی را یاری دادن به یکدیگر می‌داند و جزو حقوق اجتماعی مسلمانان به شمار می‌آورد. وی در واقعه حمله لشکر شام به شهر انبار و غارت اموال زنان مسلمان و غیرمسلمان، این گونه از بی‌توجهی و عدم احساس مسئولیت اهالی کوفه ابراز تأسف می‌کند: «اگر برای این حادثه تلح، مسلمانی از روی تأسف بمیرد، ملامت نخواهد شد و از نظر من سزاوار است» (نهج البلاغه، خطبه، ص ۷۷). امام علی علیه السلام در خطبه ۱۶۷ نهج البلاغه با تعبیر «مسئولون» فراتر از مسئولیت انسان‌ها در برابر یکدیگر، همگان را در پیشگاه خداوند مسئول جامعه انسانی و غیرانسانی می‌داند: «از خدا بترسید و تقوا پیشه کنید؛ زیرا شما در پیشگاه خداوند، مسئول بندگان خدا و شهرها و خانه‌ها و حیوانات هستید». روایات زیادی نیز موجود است که انسان‌ها را به اهتمام در جهت اصلاح و بهسازی امور اجتماعی هدایت کرده؛ از جمله این روایت از پیامبر اکرم ﷺ که مسلمانان را از بی‌توجهی و لاقدی برحدز داشته است و آن را از خصایص مسلمانی نمی‌داند: «هر کس به امور مسلمانان اهتمام نداشته باشد، مسلمان نیست و هر کس صدای استغاثه مسلمانی را بشنود و به یاری او نشتابد مسلمان نیست» (کلینی، ۱۳۸۸، ص ۲، ۱۶۴). پس می‌توان گفت انسان مؤمن نباید تنها به سلامت خود راضی گردد و به جامعه بی‌توجه باشد، بلکه باید با روحیه‌ای حساس برای احراق حق و دفع ظلم تلاش کند.

آموزش و پرورش باید برنامه‌هایی را به طور رسمی و غیررسمی در سطح مدرسه آموزش دهد که نتیجه آن پرورش حس مسئولیت دانش‌آموزان در برابر امور جامعه است؛ برای مثال نظام تعلیم و تربیت با اجرای برخی از برنامه‌ها همچون انتخابات شوراهای دانش‌آموزی و نیز بسیج دانش‌آموزان و نیز مشارکت دادن دانش‌آموزان در برنامه‌های سازندگی بسیج و نیز امور مدرسه و خیریه، این حس مسئولیت را تقویت کند. چنین موضوعی به صراحت در ذیل ساحت تربیت سیاسی و اجتماعی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (دیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰، ص ۲۹۵-۲۹۶) در این اهداف معین شده است: ۱. نگریستن به حقوق و مسئولیت‌های خانوادگی و اجتماعی به صورت دو عنصر مکمل؛ ۲. توجه به شایستگی‌های پایه برای مشارکت فعال (عمل

آگاهانه و آزادانه) متربیان در حیات خانوادگی، مدرسه‌ای، اجتماعی و سیاسی؛^۳ تأکید بر رسالت جهانی و مسئولیت بشری و گسترش عدالت در جهان.

۲-۳. رعایت حقوق، انصاف و عدالت‌خواهی در برابر انسان‌ها

یکی از اهداف مهم مسئولیت‌پذیری اجتماعی، برقراری عدالت اجتماعی است و منظور از آن این است که انسان در برابر دیگران از حق تجاوز نکند و تحت تأثیر عواطف و احساسات قرار نگیرد و از راه راست منحرف نشود. عدالت و دادگری به معنای انصاف، یکی از خواسته‌های درونی هر انسان است و تمام مردم در هر زمان و مکان و در هر حالت طرفدار آن‌اند و با تمام توان از حريم آن دفاع می‌کنند و با ناقصان آن به ستیز بر می‌خیزند و متقابلاً اهل قسط را به انجام آن تشویق می‌کنند. خداوند در قرآن مجید، اهل ایمان و بندگانش را به مراعات عدل و انصاف دعوت می‌کند و از آنان می‌خواهد پیوسته طرفدار عدل باشند و جامعه مسلمانان را به سوی آن سوق دهند (نساء: ۱۳۵). امام علی علیهم السلام در تمام زمینه‌ها و در کردار و گفتار خویش راه عدالت را نشان داده و پیروان و راهیان را هش را به انجام آن توصیه کرده است. آن حضرت به کارگزاران خود در شهرها و مرازها تأکید می‌کرد با عموم مردم به عدالت و انصاف رفتار کنند، حقوق دیگران را ضایع نکنند و دوستی و دشمنی با افراد، آنان را در برقراری قسط و عدالت دچار خطا و لغزش ننماید (نهج البلاغه، نامه، ۵۳، ص ۵۶۵).

ایشان در خطبه‌ای کوتاه اهمیت برپایی عدالت را چنین بیان می‌فرماید: «به خدا سوگند بیت‌المال تاراج شده را هر کجا که بیابم به صاحبان اصلی آن بازمی‌گردانم؛ گرچه با آن ازدواج کرده یا کنیزانی خریده باشند؛ زیرا عدالت گشايش برای عموم است و آن کس که عدالت بر او گران آید، تحمل ستم برای او سخت‌تر است» (نهج البلاغه، خطبه، ۱۵، ص ۵۹). امام علی علیهم السلام در خصوص فraigیری عدالت در عبارتی از منشور مالک اشتر، خطاب به کارگزار خود خصوصاً و خطاب به مسلمانان عموماً چنین سفارش می‌فرماید: دوست داشتنی ترین چیزها در نزد تو باید در حق میانه‌ترین و در عدل فraigیرین باشد» (نهج البلاغه، خطبه، ۱۵، ص ۵۹). تحلیل موضوع عدالت در نهج البلاغه، ما را

به این حقیقت رهنمون می‌سازد که عدالت از اصلی‌ترین آموزه‌های دین (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۸، ص ۴۱۵)، سیره و شیوه رسول خدا در زندگی سیاسی - اجتماعی (نهج البلاغه، خطبه‌های ۷۲، ص ۱۲۱ و خطبه ۹۴، ص ۱۷۷)، از پایه‌های ایمان (نهج البلاغه، حکمت ۳۱، ص ۶۲۹) سیاست عمومی و قراردهنده هر چیزی به جای خویش و برتر از سخاوت (نهج البلاغه، حکمت ۴۳۷، ص ۷۳۵)، انصاف‌دادن با خلق خدا (نهج البلاغه، حکمت ۲۳۱، ص ۶۷۹)، شکست‌دهنده دشمنان (نهج البلاغه، حکمت ۲۲۴، ص ۶۷۷)، اعتمادنکردن بر خوش‌بینی خویش در داوری‌ها (نهج البلاغه، حکمت ۲۲۰، ص ۶۷۵) است و این دلیل بر سفارش مؤکد امیرالمؤمنین در خصوص این مسئولیت مهم اجتماعی است. پیامبر ﷺ نیز در خصوص اهمیت انصاف، عدالت و رعایت حق، رعایت عدالت را برتر از عبادت می‌داند: «یک ساعت عدالت از یک سال عبادت برتر است» (فرید تکابنی، ۱۳۸۵، ص ۴۴۷)؛ بنابراین عدالت در منظر امام علی علیه السلام در رأس امور و از مسئولیت‌های بزرگ افراد جامعه است. سنگینی این مسئولیت تا جایی است که امام علی علیه السلام در جواب مالک اشتر - که از پراکنده‌شدن سپاهیان از اطراف او می‌پرسد - می‌فرماید: «پراکنده‌شدن مردم به سبب تاب نداشتن بر دشواری‌ها و سنگینی عدالت است» (ساطع، ۱۳۸۱، ص ۴۸).

تجلى این مسئولیت مهم اجتماعی در نظام آموزش و پرورش نخست در رفتار مربی با متربی نمایان می‌گردد. مطابق این مسئولیت مربی تعلیم و تربیت نخست بایستی عدالت‌خواه و ظلم‌ستیز باشد؛ چراکه متربیان از رفتار وی یاد خواهند گرفت که چگونه ظلم‌ستیز و عدالت‌گستر باشند. در مرتبه بعد آموزش ظلم‌ستیزی و عدالت‌خواهی بایستی در صدر برنامه‌های تربیتی دست‌اندرکاران نظام تربیتی باشد. در همین راستا ذکر خطبه‌ها و نامه‌ها ذکر شده در بالا در مراسم صحیحگاهی یا در صحنه کلاس و مدرس و یادآوری مکرر آنها در جلسات مدیران و معلمان زمینه را برای ترویج عدالت‌گستری و ظلم‌ستیزی در دانش آموزان و معلمان فراهم می‌کند. در ذیل ساحت عدالت در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به دو اصل مهم در هم راستا اشاره شده است: ۱. فراهم‌ساختن زمینه خروج متربی از خودمحوری، خود کامگی و استبداد؛ ۲. تأکید بر ظلم‌ستیزی و عدم ظلم‌پذیری (دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰، صص ۲۹۴-۲۹۵). در اصل اول تأکید بر

رعايت حقوق ديگران شده است؛ چراكه با استبداد و خودکامگي امكان رعايت حقوق ديگران وجود نخواهد داشت. در اصل دوم نيز با آموزش ظلم‌ستيزى، درواقع دانش آموزان رعايت انصاف و عدالت را نيز در قبال ديگران ياد مى گيرند. استفاده از اين اصول باید مورد توجه مربيان و دست‌اندر کاران تعليم و تربیت قرار گيرد تا از طریق آن بتوانند به تحقق مسئولیت مذکور کمک کنند. همچنان برخی از پژوهشگران همچون زمبلاس^۱ و بکرمان^۲ (۲۰۰۸) معتقدند عملی کردن عدالت می‌تواند مربيان را در درک سياست‌های عاطفی تعليم و تربیت توانمند ساخته، کمک کند، آن‌چنان که بتوانند دستیابی به هدف صلح و همزیستی را تشویق کنند.

۴-۲. تعاوون و همکاری در امور اجتماعی

تعاون و همکاری از مواردی است که خداوند مسلمانان را به رعايت آن فراخوانده است (مائده، ۲). انسان‌ها در زندگی اجتماعی، برای انجام کارهای گوناگون باید با یکدیگر تعاوون و همکاری داشته باشند. تعاوون از موضوعات مورد تأکید معصومان علیهم السلام است. پیامبر اکرم صلوات الله عليه و آله و سلم ضمن حدیثی ياری رساندن ديگران را از امور دوست‌داشتني نزد خداوند می‌داند: خداوند ياری کردن کسانی را که کمک می‌جويند، دوست دارد (فرید تنكابنی، ۱۳۸۵، ص ۶۶۲). حضرت علی صلوات الله عليه و آله و سلم نيز با تأکيد بر تعاوون در کارهای نیک می‌فرماید: «و چون خیر و نیکی یافتید به کمک و ياری آن بستاید و اگر شری دیدید از آن فاصله بگیرید» (نهج البلاغه، خطبه ۱۶۷، ص ۳۱۹).

امام علي صلوات الله عليه و آله و سلم اصل همياري اجتماعي را امری واجب بهشمار می‌آورد که نمی‌توان از آن شانه خالی کرد. در حكمتی در خصوص ضرورت پاسخ‌دادن به درخواست‌ها می‌فرماید: «نيازمندی که به تو روی آورده فرستاده خدا است. کسی که از ياری او دریغ کند، از خدا دریغ کرده و آن‌کس که به او بخشش کند، به خدا بخشیده است»

1. Zembylas.

2. Bekerman.

(نهج البلاغه، حکمت ۳۰۴، ص ۷۰۳). علی علیہ السلام به برطرف کردن نیازهای مردم و یاری رساندن آنان سفارش می کند و شتاب در این کار را جزو امور شیرین و گوارا می داند (نهج البلاغه، حکمت ۱۰۱، ص ۶۴۷). امام علیہ السلام در سفارش به جابر بن عبد الله انصاری، برطرف کردن نیازهای مردم و تعاون آنان را جزو حقوق واجب الهی می داند. به عقیده آن حضرت آن گاه که بی نیاز، نیاز نیازمند را برطرف نسازد، نیازمند آخرت خود را به زوال و نابودی می کشاند (نهج البلاغه، حکمت ۳۷۲، ص ۷۱۹). آدام اسمیت دانشمند اقتصادی نامدار در اثر مشهور خود، ثروت ملل نیز توجه خاصی به مسئله هم دردی و هم یاری مردم با یکدیگر نشان داده است و آن را از اموری می داند که در طبیعت بشر نهاده شده است (آپورت^۱ و جونز^۲، ۱۳۷۱، ص ۶۳). با توجه به سفارش خداوند حکیم و روایات اسلامی و آموزه های نهج البلاغه می توان مبنای همیاری اجتماعی را بر اساس حقوقی دانست که بر گردن جامعه دارد و جزو مسئولیت های اجتماعی انکار ناپذیر به شمار آورد.

کی ئئر^۳ (1999) معتقد است تربیت شهروندی یکی از تلاش های تربیتی نظام تعلیم و تربیت برای پرورش متربیانی است که بتوانند در فعالیت های مدرسه تعامل و همکاری داشته باشند. تربیت شهروندی دانش آموزان را برای مشارکت فعال و مسئولانه در مدرسه و خارج از آن آماده می کند (جمالی تازه کند و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۳). یکی از گام هایی که برای تربیت شهروندی در مدارس برداشته شده است، تنظیم محتوای برای آموزش مؤلفه های تربیت شهروندی است. یکی از این اصول عبارت است از «کسب روحیه برادری، تعامل و همبستگی فرهنگی و ملی با افراد جامعه» (ملکی، ۱۳۸۹). با این اوصاف اهداف تربیت شهروندی در راستای مصدق آیه شریفه تعامل در امور نیک است نه در کارهای ناپسند؛ بنابراین مدارس و مریبان بایستی برنامه ها و روش اجرای تربیت را در جهت تحقق روحیه تعامل و همکاری هدایت کنند. تشویق و مسئولیت دادن به افراد

1. Allport. G.

2. Jones. C.E.

3. Keer. D.

برای کمک به مسئله تعاون در سطح جامعه به همنوع و به ویژه مستمندان زمینه تحقق این مسئولیت را در آنان ایجاد خواهد کرد.

۲-۵. مشاوره و هم فکری در امور اجتماعی

مشورت از مسئولیت‌های اجتماعی افراد است که خداوند جهت رعایت این اصل مهم، به پیامبر ﷺ دستور داده است «وَ شَاوِرُهُمْ فِي الْأَمْرِ» (آل عمران، ۱۵۹). موضوع مشاوره در اسلام دارای اهمیت خاصی است. پیغمبر اکرم با قطع نظر از وحی آسمانی، آنچنان فکر نیرومندی داشت که نیازی به مشاوره نداشت؛ اما به مشورت می‌پرداخت تا مسلمانان را به اهمیت مشورت متوجه سازد تا آن را جزو برنامه‌های اساسی زندگی خود قرار دهند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸، ج ۳، صص ۱۹۰-۱۹۱). علی ﷺ مشورت را تکیه گاه، پشتیبان و عین هدایت می‌داند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸، ج ۲۰، صص ۴۸۷-۴۸۹). در اهمیت مشورت همین بس که بنا به فرموده امام متفقین علیهم السلام: «هر کس که خود رأی شد به هلاکت رسید و هر کس با دیگران مشورت کرد، در عقل‌های آنان شریک شد» (نهج البلاغه، حکمت ۱۶۱، ص ۶۶۵). پس می‌توان گفت مشورت از اصول اجتماعی سفارش شده در دین اسلام توسط خدا و پیامبر ﷺ و معصومان علیهم السلام است و بنابر آیه ۳۸ سوره شوری دو مین اصل اجتماعی است؛ پس می‌توان آن را از مسئولیت‌های خطیر اجتماعی افراد در جامعه به شمار آورد.

مریبان مدارس از طریق تشکیل گروه‌های درسی برای یادگیری مفاهیم درسی بین دانشآموزان در واقع به رشد این مسئولیت اجتماعی کمک می‌کنند. دانشآموزان در این روش علاوه بر یادگیری یک درس خاص، به نقش هم‌فکری و هماندیشی در حل مسائل فردی و اجتماعی نیز پی برده و با روش آن آشنا می‌شوند. یکی دیگر از روش‌های تدریس در مدارس، روش مباحثه گروهی و کندوکاو فلسفی است که در این روش نیز دانشآموزان با بهاشтраک گذاشتن اطلاعات و دانسته‌های یکدیگر و از طریق همافزایی به یادگیری می‌پردازند و با نقش این روش در حل مسائل مختلف آشنا می‌شوند.

۲-۶. معاشرت و برقراری روابط مهرآمیز با دیگران

معاشرت در زندگی انسان از مسائل مهم و قابل توجه و حقیقتی است که فطرت و طبیعت همه انسان‌ها به آن کشش دارد. خداوند با این کشش فطري انسان را مدنی‌طبع و اجتماعی آفریده است و تأمین بخشی از نیازهای مادی و معنوی او را برعهده دیگران قرار داده است. خداوند داشتن رفتار مهرآمیز و متواضعانه با مردم را در دستور کار پیامبران قرار داده و خطاب به خاتم الانبیا در جریان دعوتش می‌فرماید: «پربال مرحمت بر تمام پیروان بالیمانت به تواضع بگستران» (شعراء، ۲۱۵).

در نهج البلاغه نیز آموزه‌هایی در خصوص برقراری معاشرت و روابط مهرآمیز و متواضعانه به عنوان یک مسئولیت اجتماعی به چشم می‌خورد. امام علی علیه السلام درباره نحوه معاشرت با دیگران می‌فرماید: «با مردم آن‌گونه معاشرت کنید که اگر مردید بر شما اشک ریزند و اگر زنده ماندید، باشتیاق سوی شما آیند» (نهج البلاغه، حکمت ۱۰، ص ۶۲۵). آن حضرت همواره مدیران و کارگزاران خویش را به پیوند و برقراری روابط نیکو با مردم به‌ویژه با پرهیز کاران و راستگویان سفارش می‌فرمود (نهج البلاغه، نامه ۴۶، ص ۵۵۹ و نامه ۵۰، ص ۵۶۳ و نامه ۵۳، ص ۵۶۷).

حضرت در نامه‌ای به محمد بن ابی‌بکر استاندار مصر، مهورویتی به مردم را این‌گونه ترسیم فرمود: «با مردم فروتن باش، نرمخو و مهربان باش، گشاده‌رو و خندان باش، در نگاه‌هایت و در نیمنگاه و خیره‌شدن به مردم به تساوی رفتار کن تا بزرگان در ستمکاری تو طمع نکنند و ناتوان‌ها در عدالت تو مأیوس نگردند؛ زیرا خداوند از شما بندگان درباره اعمال کوچک و بزرگ، آشکار و پنهان پرسش می‌کند. اگر کیفر دهد شما استحقاق بیش از آن را دارید و اگر بیخشد از بزرگواری او است» (نهج البلاغه، نامه ۲۷، ص ۵۰۹). همچنین حضرت در عهدنامه مالک فرمود: «در برابر خدایی که تو را آفریده فروتن باش، درشتی و سخنان ناهموار آنان را بر خود هموار کن و تنگ‌خویی و خودبزرگ‌بینی را از خود دور ساز تا خدا درهای رحمت خود را به روی تو

بگشاید و تو را پاداش اطاعت بیخشايد. آنچه به مردم میبخشی، بر تو گوارا باشد و اگر چیزی را از کسی بازمی داری با مهربانی و پوزش خواهی همراه باشد» (نهج البلاغه، نامه ۵۳، ص ۵۶۷).

با بررسی سیره امام علی علیه السلام به خوبی آشکار می‌گردد معاشرت و برخورد محبت‌آمیز با مردم از مسئولیت‌های اجتماعی انسان‌ها و دارای ضوابطی است که باید به آنها پاییند بود. علاوه بر این موارد که از اهم مسئولیت‌های اجتماعی افراد است، مسئولیت‌های دیگری را می‌توان برای افراد در جامعه با توجه به سخنان امام علی علیه السلام در نظر گرفت، مانند پرهیز از آبروریزی،^۱ اطاعت از رهبری،^۲ احترام متقابل،^۳ پیروی از راه آشکار حق.^۴

نظام تعلیم و تربیت می‌تواند در اجرای و تحقق این مسئولیت مهم اجتماعی به طرقی مؤثر واقع گردد. برنامه‌هایی مانند برگزاری جشن عاطفه‌ها و جشن نیکوکاری که در آن دانش‌آموزان به دوستان نیازمند خود کمک مالی می‌کنند، یکی از فعالیت‌هایی است که می‌تواند در مدرسه اتفاق بیفتد و می‌تواند به برقراری روابط مهرآمیز کمک کند. همچنین کمک درسی دانش‌آموزان قوی به دانش‌آموزان ضعیف تیز یکی دیگر از این روش‌ها است. علاوه بر این معلمان و مریبان نیز می‌توانند با برقراری ارتباط مهرآمیز با دانش‌آموزان، این مسئولیت اجتماعی را از طریق روش الگوپذیری به دانش‌آموزان و متریان خود بیاموزند. ذکر برخی از مضامین خطبه‌ها و نامه‌ها و نمونه مصاديقی از سخنان امام علی علیه السلام در راستای تحقق این مسئولیت در مدرسه مؤثر خواهد بود. در زیر خلاصه مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی انسان و نقش تعلیم و تربیت در تحقق آنها در جدول ۲ خلاصه شده است:

۱. خطبه‌های ۱۷۶ و ۶۹، نامه‌های ۱۴ و ۶۹ و حکمت‌های ۲۲۳، ۱۶۲ و ۳۴۶ و ۳۶۲.

۲. خطبه‌های ۱۵۶ و ۱۸۲، نامه‌های ۲ و ۲۸ و حکمت‌های ۲۵۲، ۹۶ و ۳۹۹.

۳. خطبه‌های ۸، ۱۶۶، ۸، ۶۷، ۱۶۶، ۳، ۶۷ و ۸ و نامه‌های ۷۲ و ۳۱ و حکمت‌های ۴۱۱ و ۴۰۱.

۴. خطبه‌های ۱۶۷ و ۲۰۱ و نامه‌ی ۷۹ و حکمت مای ۲۶۲ و ۴۰۸.

جدول ۲: مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی از منظر امام علی^{علیه السلام} و نقش تعلیم و تربیت در تحقق آنها

مسئولیت اجتماعی انسان در دیدگاه امام علی ^{علیه السلام}	نقش تعلیم و تربیت در تحقق مسئولیت‌های اجتماعی
همبستگی و اتحاد با یکدیگر	انجام فعالیت‌هایی که منجر به همراهی و همدلی می‌شود، مانند فعالیت‌های مرتبط با همیستی مسالمت‌آمیز
احساس مسئولیت در برابر جامعه	شرکت در برنامه‌هایی مانند فعالیت‌های بسیج دانش‌آموزی و طرح پیشگامان که از طریق آن می‌توان مسئولیت‌هایی را پذیرفت
رعایت حقوق، انصاف و عدالت خواهی در برابر انسان‌ها	اجرای برنامه‌هایی که زمینه خروج متربی از خودمحوری، خودکامگی و استبداد را فراهم کند
تعاون و همکاری در امور اجتماعی	آموزش مطالب مرتبط با تربیت شهروندی در درس مطالعات اجتماعی و تمرین عملی آن در محیط مدرسه و کلاس درس
مشاوره و همفکری در امور اجتماعی	مشارکت در شوراهای دانش‌آموزی و تشکیل گروه‌های درسی
معاشرت و برقراری روابط مهربان	شرکت در برنامه‌هایی مانند جشن عاطفه‌ها و جشن نیکوکاری و نیز برقراری روابط محبت‌آمیز میان مریضان و متربیان

نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از بررسی پرسش‌های پژوهش نشان می‌دهد انسان بالفطره موجودی اجتماعی است و برای زیستن در اجتماع و رفع نیازمندی‌های خویش و نهایتاً رسیدن به کمال، به ناچار باید با گروه‌ها و افراد مختلف در جامعه در ارتباط باشد و بهترین شیوه را برای بخورد با مسائل اجتماعی بیابد و بدان عمل کند. خداوند در قرآن و راهنمایان راستین، پیامبر^{علیه السلام} و ائمه معصوم^{علیهم السلام} این موضوع را تأیید کرده‌اند. اسلام هریک از

مسلمانان را عضوی از یک پیکر به شمار می‌آورد که نمی‌توانند بی‌توجه به اوضاع عموم جامعه باشند. همچنین نتایج نشان داد که مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی افراد در جامعه از دیدگاه امام علی علیهم السلام عبارت‌اند از: ۱. همبستگی و اتحاد با یکدیگر؛ ۲. احساس مسئولیت در برابر جامعه؛ ۳. رعایت حقوق، انصاف و عدالت‌خواهی در برابر انسان‌ها؛ ۴. تعاون و همکاری در امور اجتماعی؛ ۵. مشاوره و هم‌فکری در امور اجتماعی؛ ۶. معاشرت و برقراری روابط مهرآمیز با دیگران. یکی از نهادهایی که در تحقق این مسئولیت‌ها می‌تواند نقش ایفا کند، تعلیم و تربیت است. تعلیم و تربیت رسمی به‌ویژه در ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی می‌تواند در این رابطه نقش ایفا کند. ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی ناظر به کسب شایستگی‌هایی است که متریبیان را قادر می‌سازد تا شهر و ندانی فعال و آگاه باشند و در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی مشارکت کنند. برنامه‌های رسمی و غیررسمی مختلفی در نظام تعلیم و تربیت وجود دارد که این برنامه‌ها در تلاش‌اند به پذیرش مسئولیت‌های اجتماعی موردن بحث در متریبیان کمک کنند و آنان را با این مسئولیت‌ها آشنا کنند. در پایان می‌توان گفت، بحث مسئولیت‌های اجتماعی در پژوهش یک انسان اجتماعی امری است که هم مربوط به خانواده و هم مربوط به مدرسه و هم دانشگاه است؛ بنابراین پژوهش مسئولیت‌پذیری درست، جامعه‌ای سالم در پی خواهد داشت. در این میان نقش خانواده و مدرسه بسیار حائز اهمیت است.

فهرست منابع

- * قرآن کریم. ترجمه: مهدی الهی قمشه‌ای.
- * نهج البلاغه. ترجمه: محمد دشتی.
- ۱. آپورت، گوردن؛ جونز، ادوارد. (۱۳۷۱). روان‌شناسی اجتماعی از آغاز تاکنون (مترجم: محمد تقی منشی طوسی). مشهد: آستان قدس رضوی.
- ۲. بزریله، حمیراء؛ محمودنیا، علیرضا؛ قائدی، یحیی؛ و ضرغامی، سعید. (۱۳۹۵). الگوی پیشنهادی برنامه درسی تربیت اجتماعی اسلامی در دوره متوسطه: رویکردی هنجارین. پژوهش‌های مبانی تعلیم و تربیت، ۶(۱۲)، صص ۱۰۷-۱۲۷.
- ۳. پناهی، علی‌احمد. (۱۳۹۴). بررسی ظرفیت‌های مادران در تربیت اجتماعی فرزندان با تکیه بر یافته‌های دینی و علمی. اسلام و علوم اجتماعی، ۱۴، صص ۹۳-۱۱۳.
- ۴. جمالی تازه‌کنده، محمد؛ طالب‌زاده نوبريان، محسن؛ و ابوالقاسمی، محمود. (۱۳۹۲). تحلیل جایگاه مؤلفه‌های تربیت شهروندی در محتواهای برنامه درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه. پژوهش در برنامه درسی، ۱۰(۳۷)، صص ۱-۱۹.
- ۵. جوکار، بهرام؛ حسین چاری، مسعود؛ و مهرپور، آناهیتا. (۱۳۹۳). پیش‌بینی مسئولیت‌پذیری اجتماعی بر اساس شبکه‌های هویت در دانشجویان دانشگاه شیراز. فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۱۰(۴)، صص ۳-۲۲.
- ۶. حیدری، محمدشریف؛ و ساجدی، ابوالفضل. (۱۳۹۲). موانع تربیت اجتماعی کودکان در خانواده‌های امروزی. معرفت، ۱۹۴، صص ۱۱۵-۱۳۳.
- ۷. خراسانی، علی؛ و دشتی، سیدمحمد. (۱۳۸۶). آیه‌های نامدار. قم: جمال.
- ۸. دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی. (۱۳۹۰). مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسی و عمومی جمهوری اسلامی ایران. تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- ۹. دیدگاه، زهرا؛ شریعتی، سید‌صدرالدین؛ بهشتی، سعید؛ و ایمانی نائینی، محسن. (۱۳۹۷). تبیین نقش مسئولیت‌پذیری در تربیت اجتماعی نوجوانان بر اساس تفسیر المیزان. فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی، ۳۴(۳۴)، صص ۲۷-۵۶.

۱۰. ساروخانی، باقر. (۱۳۷۸). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۱. ساطع، محبوبه. (۱۳۸۱). امیر عدل و شکوه حقیقت. اصفهان: فرهنگ مردم.
۱۲. ستوده، هدایت‌الله. (۱۳۷۶). درآمدی بر روان‌شناسی اجتماعی. تهران: آوای نور.
۱۳. شعبه‌الحرانی، حسین بن علی. (۱۳۵۴). تحف‌العقول. تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.
۱۴. عابدی، منیره؛ و نیلی، محمدرضا. (۱۳۹۲). بررسی تحلیلی اهداف تربیت اجتماعی آموزش و پرورش ایران و مقایسه آن با دیدگاه‌های علامه طباطبائی. تربیت اسلامی، (۱۶)، صص ۷۹-۱۰۰.
۱۵. عمرانی، سیدمسعود؛ افسر دیر، حسن و سادات عمرانی، مرجان. (۱۳۹۴). راهکارهای تربیت اجتماعی و عاطفی نوجوانان در قرآن و احادیث. پژوهشنامه معارف قرآنی، (۲۳)، صص ۷-۳۴.
۱۶. فرمهینی فراهانی، محسن. (۱۳۹۵). الگوی تربیت شهروندی فضیلت‌گرای ارتباطی: الگویی برای تربیت سیاسی و اجتماعی. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، (۲۱)، صص ۶۷-۹۰.
۱۷. فرید تکابنی، مرتضی. (۱۳۸۵). راهنمای انسانیت (نهج الفصاحه): کلمات قصار حضرت رسول اکرم ﷺ. تهران: فرهنگ اسلامی.
۱۸. کلینی، یعقوب. (۱۳۸۸ق). اصول کافی. (مترجم: علی‌اکبر غفاری). تهران: دارالکتاب اسلامی.
۱۹. لطف‌آبادی، حسین. (۱۳۸۵). آموزش شهروندی ملی و جهانی همراه با تحقیم هویت و نظام ارزشی دانش‌آموزان. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، (۵)، صص ۱۱-۴۴.
۲۰. مجلسی، ملامحمد‌باقر. (۱۳۵۳). بحار الانوار. تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.
۲۱. مرزوقی، رحمت‌الله؛ و اناری‌نژاد، عباس. (۱۳۸۶). تربیت اجتماعی از منظر نهج البلاغه. تربیت اسلامی، (۴)، صص ۱۶۳-۱۹۲.
۲۲. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۸). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.
۲۳. ملکی، حسن. (۱۳۸۹). مبانی برنامه‌ریزی درسی آموزش متوسطه. تهران: انتشارات سمت.
24. Keer, D. (1999). *Citizenship Education: An International Comparision*. T.H. mc Laughlin. London: Falmer press.

25. Stone, P. (1996). *The General Inquirer: A computer Approach to Content Analysis*. Cambridge: Viking.
26. YONESCO Santiago Education for Coexistence and a Culture of Peace in Latin America, yonesco, 2007.
27. Zembylas, M. & Bekerman, Z. (2008). Dilemmas of Justice in Peace/ Coexistence Education, *Review of Education, Pedagogy & Cultural Studies*, 30(5), pp. 399-419.

References

- * *Holy Quran.*
- * *Nahj al-Balagha.*
- 1. Abedi, M. & Nili, M. R. (1392 AP). An Analytical Investigation Into the Aims of Social Training in Iranian Education and Its Comparison With Allameh Tabatabie's Views. *Islamic Education*, 8(16), pp. 79-100. [In Persian].
- 2. al-Kulayni, M. (1388 AH). *Usul al-Kafi*. (A. A. Ghaffari, Trans.). Tehran: Islamic Library. [In Arabic].
- 3. Allport, G. W., & Jones, E. (1371 AP). *Handbook of social psychology* (M. T. Munshi Tusi, Trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Persian].
- 4. Barzideh, H., Mahmoudniya, A., Ghaedi, Y., & Zarghami, S. (1395 AP). An Islamic Social Education Curriculum Model for Secondary Schools: A Normative Approach. *Foundation of Education*, 6(12), pp. 107-127. [In Persian].
- 5. Didgah, Z., Shariati, S. S., Beheshti, S., & Imani Naeini, M. (1397 AP). Explaining in role of responsibility in social education of adolescent according to *Tafsire Al-Mizan*. *Culture Counseling*, 9(34), pp. 27-56. [In Persian].
- 6. Farid Tonekaboni, M. (1385 AP). *Guide to Humanity* (Nahj al-Fasaha): Short words of the Holy Prophet (PBUH). Tehran: Islamic Culture. [In Persian].
- 7. Farmahini Farahani, M. (1395 AP). Virtual Communication Citizenship Education Model: A Model for Political and Social Education. *Journal of Islamic Education*, 24(31), pp. 67-90. [In Persian].
- 8. Heidari, Mohammad Sharif and Sajedi, Abolfazl. (1392 AP). *Barriers to children's social education in today's families*. *Ma'refat*, 22(194), pp. 115-133. [In Persian].
- 9. Jamali Tazeh Kand, M., Talibzadeh Nobarian, M., & Abolghasemi, M. (1392 AP). Analyzing the Status of Citizenship Education Components in Social Science Curriculum Content of Secondary School. *Research in Curriculum Planning*, 10(37), pp. 1-19. [In Persian].
- 10. Jokar, B., Hussain Chari, M., & Mehrpour, Anahita. (1393 AP). Predicting social responsibility based on identity styles in Shiraz University students. *Culture in Islamic University*, 4(10), pp. 3-22. [In Persian].

11. Keer, D. (1999). *Citizenship Education: An International Comparision*. T.H. mc Laughlin. London. Falmer press.
12. Khorasani, A., & Dashti, S. M. (1386 AP). *Famous verses*. Qom: Jamal. [In Persian].
13. Lotfabadi, H. (1385 AP). Teaching national and global citizenship along with stabilizing the students identity and value system. *Educational Innovations*, 5(17), pp. 11-44. [In Persian].
14. Majlesi, M. B. (1353 AP). Bihar al-Anwar. Tehran: Islamic Library. [In Arabic].
15. Makarem Shirazi, N. (1388 AP). *Tafsir Nemooneh*. Tehran: Islamic Library. [In Persian].
16. Maleki, H. (1389 AP). *Basics of secondary education curriculum planning*. Tehran: Samt Publications. [In Persian].
17. Marzooqi, R., & Anarinejad, A. (1386 AP). Social education if term of Nahj al-Balaghah. *Islamic Education*, 2(4), pp. 163-192. [In Persian].
18. Omrani, S. M., Afsar Deir, H., & Sadat Omrani, M. (1394 AP). Social and Emotional Training Strategies in the Quran and Hadith. *Quranic Knowledge*, 6(23), pp. 7-34. [In Persian].
19. Panahi, A. A. (1394 AP). Investigating the capacities of mothers in the social education of their children based on religious and scientific findings. *Islam and Social Sciences*, 7(14), pp. 93-113. [In Persian].
20. Sarukhani, B. (1378 AP). *Research methods in social sciences*. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
21. Sate', M. (1381 AP). *The covernment of Justice and clory of truth Imam Ali (PBUH)*. Isfahan: Farhang-e Mardom. [In Persian].
22. Secretariat of the Supreme Council of the Cultural Revolution. (1390 AP). *Theoretical foundations of fundamental change in the formal and public education system of the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Ministry of Education. [In Persian].
23. Shu'ba al-Harrani, H. (1354 AP). *Tuhaf al-Uqul*. Tehran: Islamic Library. [In Arabic].

24. Sotudeh, H. (1376 AP). *An Introduction to Social Psychology*. Tehran: Avaye Noor. [In Persian.]
25. Stone, P. (1996). *The General Inquirer: Acomputer Approach to Content Analysis*. Cambridge: Viking.
26. YONESCO Santiago *Education for Coexistence and a Culture of Peace in Latin America*, yonesco, 2007.
27. Zembylas, M., & Bekerman, Z. (2008). Dilemmas of Justice in Peace/Coexistence Education. *Review of Education, Pedagogy & Cultural Studies*, 30(5), p. 399-419.